

Reinventarea tradiției
Alexandru Sturdza și Europa Sfintei Alianțe

Stella GHERVAS, istoric elvețian de origine română din Basarabia. Licențiată a Facultății de Filosofie și Științe Politice a Universității din Sankt Petersburg (1992), masterat al Institutului European al Universității din Geneva (1998), doctor în istorie al Universității din București (2001), doctor în litere (specialitatea „Studii europene”) al Universității din Geneva (2002).

A fost profesor invitat la Universitatea din Chicago și la Institut d'études avancées din Paris, director de studii la Maison des Sciences de l'Homme din Paris, conferențiar la Universitatea din Geneva, cercetător științific la Institut universitaire des hautes études internationales din Geneva, asistent de cercetare la Institutul de Studii sud-est europene din București; de asemenea, bursier Mellon la Universitatea din Chicago și bursier Hermès la École de Hautes Études en Sciences Sociales de la Paris; a fondat și condus *Groupe d'études des imaginaires européens* la Institut européen al Universității din Geneva.

Actualmente este profesor invitat (*Visiting Scholar*) la Center for European Studies al Universității din Harvard (Statele Unite); de asemenea, este cercetător principal la Maison des Sciences d'Homme d'Aquitaine, Bordeaux (Franța), membru al Centrului de cercetare IRICE (Centre National de la Recherche Scientifique și Universitățile Sorbona I și IV, Franța), membru cooptat al Centrului internațional de formație europeană CIFE (Franța, Belgia și Germania).

Autor a peste cincizeci de studii științifice. Cartea *Réinventer la tradition: Alexandre Stourdza et l'Europe de la Sainte-Alliance* a obținut numeroase premii internaționale, printre care se numără: Premiul Guizot al Academiei Franceze (2009), Premiul Alexandru D. Xenopol al Academiei Române (2010), selecție pe lista scurtă pentru Marele Premiu de Istorie Chateaubriand (2010, Franța), Diploma de Onoare a Academiei de Științe din Moldova (2009).

Gabriela-Lucia ȘICLOVAN (12 decembrie 1960 – 23 noiembrie 2012), profesor de istorie, istoria culturii, istoria artei, istoria religiilor și istoria Franței. Autoare a unor lucrări cu caracter științific (*Elemente de filosofie politică în gândirea creștină a Evului Mediu apusean*); numeroase traduceri din istorici francezi contemporani. *Reinventarea tradiției...*, de Stella Ghervas, este ultima sa traducere, dusă la bun sfârșit de către fiul său, Alexandru Șiclovan.

Stella GHERVAS

Reinventarea tradiției

Alexandru Sturdza
și Europa Sfintei Alianțe

*Traducere din franceză de
Gabriela și Alexandru ȘICLOVAN*

CARTIER
i s t o r i c

CARTIER

Editura Cartier, SRL, str. București, nr. 68, Chișinău, MD2012.

Tel./fax: 022 24 05 87, tel.: 022 24 01 95. E-mail: cartier@cartier.md

Editura Codex 2000, SRL, Strada Toamnei, nr. 24, sectorul 2, București.

Tel./fax: 210 80 51. E-mail: romania@cartier.md

Cartier & Roman LLC, Fort Lauderdale, SUA. E-mail: usa@cartier.md

Support juridic: Casa de Avocatură *EuroLegal*

www.cartier.md

Cărțile CARTIER pot fi procurate în toate librăriile bune din România și Republica Moldova.

Cartier eBooks pot fi procurate pe iBookstore, elefant.ro și pe www.cartier.md

LIBRĂRIILE CARTIER

Librăria din Centru, bd. Ștefan cel Mare, nr. 126, Chișinău.

Tel./fax: 022 21 42 03. E-mail: librariadincentru@cartier.md

Librăria din Hol, str. București, nr. 68, Chișinău.

Tel./fax: 022 24 10 00. E-mail: librariadinhol@cartier.md

Comenzi CARTEA PRIN POȘTĂ

CODEX 2000, Str. Toamnei, nr. 24, sectorul 2, 020712, București, România

Tel./fax: (021) 210.80.51

E-mail: romania@cartier.md

www.cartier.md

Taxele poștale sunt suportate de editură. Plata se face prin ramburs, la primirea coletului.

Colecția *Cartier istoric* este coordonată de Virgil Pâslariuc

Editor: Gheorghe Erizanu

Lectori: Em. Galaicu-Păun, Valentin Guțu

Coperta seriei: Vitalie Coroban

Coperta: Vitalie Coroban

Design/tehnoredactare: Mircea Cojocaru

Prepress: Editura Cartier

Tipărită la Bons Offices

Stella Gervas

REINVENTER LA TRADITION: ALEXANDRE STOURDZA ET L'EUROPE DE LA SAINTE-ALLIANCE

© 2008, Éditions Honoré Champion, Paris.

Stella Gervas

REINVENTAREA TRADIȚIEI: ALEXANDRU STURDZA ȘI EUROPA SFINTEI ALIANȚE

Ediția I, iunie 2014

© 2014, Editura Cartier pentru prezenta ediție. Toate drepturile rezervate.

Cărțile Cartier sunt disponibile în limita stocului și a bunului de difuzare.

Apare cu sprijinul Ministerului Culturii.

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții

Gervas, Stella.

Reinventarea tradiției: Alexandru Sturdza și Europa Sfinteii Alianțe/Stella Gervas;

trad. din fr.: Gabriela și Alexandru Șiclovan. – Chișinău: Cartier, 2014 (Tipogr. „Bons Offices”). – 600 p. – (Colecția „Cartier istoric”/coord. de Virgil Pâslariuc).

Tit. orig.: Reinventer la tradition. Alexandre Stourdza et l'Europe de la Sainte-Alliance. –

Ind. de nume: p. 589-602. – 600 ex.

ISBN 978-9975-79-888-4.

[94+327](4)18+929

G 45

*Părinților mei
și surorii mele, Rodica*

Abrevieri

ABM:	Arhivele Bibliotecii Metropolitane, Sibiu
ACV:	Archives Cantonales vaudoises, Lausanne
ADS:	Archives départementales de la Savoie, Chambéry
AEG:	Archives d'État de Genève
AGE:	Arhivele Generale ale Statului, Atena
AJ:	Archives Jochner, Thauernhausen am Chiemsee
AMAE:	Archives du ministère des Affaires étrangères, Paris
ANB:	Arhivele Naționale ale României, București
AN:	Archives Nationales, Paris
ANI:	Arhivele Naționale ale României, Iași
ANM:	Arhivele Naționale ale Moldovei, Chișinău
AVG:	Archives de la Ville de Genève
AVPRI:	Arhivele Afacerilor Externe ale Imperiului Rus, Moscova
BAR:	Biblioteca Academiei Române, București
BPU:	Bibliothèque Publique et Universitaire, Genève
BS:	Bayerische Staatsbibliothek, München
BSM:	Bibliothèque Slave de Meudon, Paris
CGADA:	Arhivele Naționale de Acte Vechi, Moscova
CGIA:	Arhivele Naționale de Istorie, Sankt Petersburg
CGVIA:	Arhivele Naționale de Istorie Militară, Moscova
FPFL:	Fonds privé Francis Ley, Paris
GAOO:	Arhivele de Stat ale Regiunii Odesa
OBUB:	Öffentliche Bibliothek, Bâle
RNB SPb:	Biblioteca Națională a Rusiei, Sankt Petersburg
RO IRLI:	Institutul Literaturii Ruse (Casa Pușkin), Sankt Petersburg
SBM:	Staatsbibliothek, München
SHAG:	Société d'histoire et d'archéologie de Genève

Cuprins

Prefață la ediția română	13
Préface à l'édition roumaine	19
Introducere	25
Capitolul I. Parcurusul unui intelectual diplomat	37
1. Rădăcinile familiale	38
<i>Origini moldovene și fanariote</i>	38
<i>Sosirea în Rusia</i>	40
<i>Atmosfera provincială de la Moghiliov</i>	42
<i>Curiozitate intelectuală și convingeri morale</i>	45
2. Intrarea în serviciile diplomatice (1809-1812)	47
<i>Curtea din Sankt Petersburg</i>	48
<i>La Departamentul Afacerilor Externe</i>	52
<i>Primele scrieri</i>	54
3. În cercurile literare ale capitalei	56
<i>Saloanele din Sankt Petersburg</i>	56
<i>Două societăți antagoniste: „Cercul...” și „Arzamas”</i>	60
4. O primă misiune în Balcani (1812-1813)	64
<i>Descoperirea Principatelor Dunărene</i>	64
<i>Crearea Basarabiei</i>	70
5. În slujba Sfintei Alianțe (1814-1818)	76
<i>Rețeaua Ruxandrei Sturdza</i>	76
<i>În centrul Congresului de la Viena</i>	80
<i>Un intelectual în serviciu comandat (1815-1818)</i>	83
6. În sprijinul cauzei grecești și românești (1819-1829)	91
<i>Testarea fidelităților (1819-1822)</i>	91
<i>În dizgrație la Odesa (1822-1828)</i>	94

<i>O nouă misiune în Balcani (1828-1829)</i>	98
7. Un intelectual în fine independent (1830-1854)	102
<i>Cetățeanul din Odesa</i>	103
<i>Noi ambiții literare</i>	106
<i>Marea luptă pentru ortodoxie</i>	108
<i>Ultimii ani</i>	110
Capitolul II. Un umanist „oriental” în contextul	
Epocii Luminilor	114
1. Iluminismul în viziunea răsăriteană	115
<i>Receptarea lui Montesquieu și a lui Rousseau în Rusia</i>	115
<i>Iluminismul neolenic</i>	123
<i>Evoluția Iluminismului grecesc după 1790</i>	127
<i>Răspândirea Iluminismului în România și în Serbia</i>	130
2. Formația intelectuală a lui Alexandru Sturdza	134
<i>O instrucție de poliglot luminat</i>	135
<i>Curiozități intelectuale și ponderea tradiției „orientale”</i>	142
<i>Amprenta mediului social</i>	144
3. Un anti-Montesquieu: Eseul despre legile fundamentale	
<i>ale societății (1811-1812)</i>	146
<i>De la „legea necesității” la „legea revelată”</i>	148
<i>Tipologia și evoluția formelor de guvernământ</i>	153
<i>Cele patru principii generale ale unei bune guvernări</i>	158
4. Sturdza vs Rousseau	163
<i>Starea de natură și starea de societate</i>	164
<i>Despre (in)egalitatea dintre oameni</i>	169
<i>Despre educația omului</i>	171
<i>Creștinism, modernitate, Iluminism: o treime imposibilă</i>	176
Capitolul III. Pe scena europeană	181
1. În serviciul Sfintei Alianțe (1814-1815)	181
<i>Originile Sfintei Alianțe</i>	182
<i>Ajungerea la o formă a tratatului</i>	185
<i>Apărarea „actului alianței frățești și creștinești”</i>	188

2. Considerații despre doctrina și spiritul bisericii ortodoxe (1816)	193
<i>O lucrare la comandă</i>	193
<i>Un prozelitism stângaci</i>	196
<i>Reacții previzibile</i>	199
3. Memoriu asupra stării actuale a Germaniei (1818)	202
<i>Congresul de la Aix-la-Chapelle</i>	203
<i>Un pamflet antiliberal</i>	205
<i>Un scandal de pomină</i>	209
<i>Asasinatul lui Kotzebue</i>	213
4. De la Sfânta Alianță la Chestiunea Orientală	216
<i>Din nou Sfânta Alianță (1820-1822)</i>	217
<i>„Proiectul de lucru asupra viitoarei Constituții a Principatelor” și pregătirea Tratatului de la Adrianopol (1828-1829)</i>	221
<i>„Proiectul de Regulament fundamental pentru Moldova și Țara Românească” (1829) și elaborarea Regulamentelor organice (1831-1832)</i>	225
Capitolul IV. Atracția misticismului	230
1. Rădăcinile mistice ale Sfintei Alianțe	231
<i>De la pietism la ocultism: multiplele origini ale misticismului romantic</i>	231
<i>Misticismul în Rusia la începutul secolului al XIX-lea</i>	235
2. Ruxandra Sturdza în mijlocul unei rețele de influență	239
<i>Rolul inițiativ al lui Jung-Stilling</i>	241
<i>„Pactul mistic” dintre Ruxandra, Jung-Stilling și țară</i>	245
<i>„Misiunea” Doamnei de Krüdener</i>	250
<i>Profeta țarului: între mistic și politic</i>	256
<i>Doamna de Krüdener și Alexandru Sturdza</i>	262
3. Alexandru Sturdza și moștenirea intelectuală a misticilor	267
<i>Difuzarea misticismului sentimental al lui Jung-Stilling</i>	267
<i>Antiraționalismul: de la Jung-Stilling la magnetismul animal</i>	270

<i>Misticismul teosofic al lui Baader</i>	274
<i>Sturdza, discipol secret al lui Baader?</i>	277
<i>Aspectele practice ale unei relații</i>	281
Capitolul V. Teocratul Sturdza: pro și contra Joseph de Maistre	288
1. Sturdza și Maistre despre Revoluție	289
<i>Joseph de Maistre, agent al contrarevoluției în Rusia</i>	290
<i>Prozelitismul lui Joseph de Maistre</i>	293
<i>O interpretare providențială a Revoluției Franceze</i>	296
<i>Două legitimități teocratice: monarhie și autocrație</i>	300
2. Controverse în jurul Bisericii Ortodoxe	303
<i>Considerațiile în contextul Sfintei Alianțe</i>	304
<i>Considerațiile văzute de Maistre</i>	307
<i>Respingerea părintelui Rozaven</i>	330
<i>Despre Biserica Ortodoxă și originile sale istorice</i>	333
<i>Proliferarea sectelor: toleranță sau descompunere?</i>	336
3. Poziții divergente în raport cu Rusia	339
<i>Perspectivele lui Sturdza și Maistre asupra Rusiei</i>	340
<i>Rusia profetică sau Rusia mesianică?</i>	342
<i>Puterea autocrată și cheștiunea țăranilor</i>	344
<i>Nobilime, patriarhat și ortodoxie</i>	347
Capitolul VI. Filoelenism de inspirație conservatoare	350
1. Sturdza, Capodistrias și renașterea Greciei	350
<i>O relație aproape carnală cu Grecia</i>	351
<i>«Eteria Filomuzelor», de la Atena la Sankt Petersburg</i>	354
<i>Filoelenismul conservator al Societății Muzelor</i>	358
2. Sturdza și eteria politică	364
<i>Începuturile insurecției</i>	365
<i>Analizele lui Sturdza și ale lui Capodistrias</i>	369
3. Simpatiile filoelene în Rusia și în Europa	374
<i>Opinia rusă față de insurecția greacă</i>	375
<i>Filoelenismul occidental din anii 1821-1824</i>	380

<i>Jean-Gabriel Eynard și reîntoarcerea societăților filoelene (1825-1829)</i>	384
4. Sturdza, avocat conservator al insurecției	386
<i>Profețiile lui Joseph de Maistre</i>	387
<i>Grecia în 1821 și 1822: despre legitimitatea unei insurecții</i>	389
<i>Dezbaterea despre Grecia în presa franceză din anii 1820</i>	392
5. Independența greacă – parte din chestiunea orientală	394
<i>«Memoriu privind chestiunea pe care o reprezintă Orientul» (1825)</i>	395
<i>Nașterea statului grec modern</i>	401
<i>«Memoriu privind relațiile ce trebuie stabilite între Rusia și Grecia» (1830)</i>	404
Capitolul VII. Filosoful ortodoxiei	409
1. „Lumea ortodoxă”: caracteristicile unui spațiu imaginar ...	410
<i>Fragmentarea moștenirii bizantine</i>	411
<i>Situația instituțională a Bisericilor răsăritene</i>	414
<i>Definiția unui spațiu cultural și politic original</i>	419
2. Sturdza, misionar al „trezirii” ortodoxe	425
<i>Starea ortodoxiei la începutul secolului al XIX-lea</i>	426
<i>Învățăământul religios și cenzura de stat</i>	429
<i>Scrieri teologice și traduceri</i>	433
<i>Elogiul misiunilor</i>	437
3. Sturdza, gânditor religios	441
<i>Înspre o gândire teologică ortodoxă</i>	442
<i>Toleranța, instrument al luptei împotriva iluminismului</i>	445
<i>Individ, religie și societate</i>	449
<i>Chestiunea centrală a misterului</i>	453
4. Sturdza, filosof al Tradiției	458
<i>Tradiția ca mobil al Revelației</i>	458
<i>Despre originea tradițională a cunoștințelor</i>	461
<i>Tradiția ca bază a societății</i>	462
<i>Tradiția ca fundament al politicii</i>	464

Capitolul VIII. Idealuri și mici ambiții: cărturarul Sturdza	470
1. Un precursor al slavofililor?	471
<i>Raporturile cu lumea literară rusă</i>	471
<i>Cerșetoarea, sau Sturdza publicist</i>	476
2. Sturdza și iluminismul de la Odesa	480
<i>O ambianță culturală particulară</i>	480
<i>Germanofilia și căutarea identității naționale</i>	484
<i>Deliciile erudiției</i>	488
3. În căutare de interlocutori occidentali	493
<i>Contactele pariziene ale Ruxandrei Edling-Sturdza</i>	494
<i>Sturdza, „mesager al ortodoxiei” în Occident</i>	497
<i>Preocupări de memorialist și visuri de carieră</i>	501
4. Ultimele impresii de călător	505
<i>Despre atracția universităților germane</i>	506
<i>Jurnalul unui călător obligat</i>	509
<i>Testamentul spiritual al lui Alexandru Sturdza</i>	514
Concluzie	517
Post-scriptum	525
Surse și bibliografie	529
Hărți și tabele.....	579
Index de nume	585

Prefață la ediția română

Este o bucurie și un privilegiu pentru mine să văd această carte apărând în română la șase ani după publicarea ei în franceză. Este și o întoarcere la surse. Într-adevăr, am început cercetarea asupra personalității lui Alexandru Sturdza la începutul anilor 1990 la Universitatea din București.

În timpul acestei cercetări, am avut ocazia să examinez numeroase fonduri de arhivă din aproape zece țări, în special arhivele familiei Sturdza păstrate la Casa Pușkin din Sankt Petersburg și în arhivele regiunii Odesa. Subiectul s-a dovedit a fi mult mai amplu decât mi-l imaginam și am ajuns să-i consacru zece ani. De unde această abundență de informații?

Explicația este simplă: copacul ascunde pădurea. Alexandru Sturdza (1791-1854), intelectualul și diplomatul căruia această carte îi este consacrată, justifică din plin o biografie. Însă, pentru noi, adevărata sa valoare o constituie mărturia sa – datorită lucrărilor sale, memoriilor și scrisorilor, dar și acțiunii sale politice, în egală măsură – privind o lume dispărută.

Adevăratul personaj al acestei cărți este, de fapt, „Europa Sfintei Alianțe”. În sens strict, Tratatul Sfintei Alianțe nu a fost decât o declarație de intenții, semnată în 1815 între Rusia, Austria și Prusia, care a contribuit la apariția „Sistemului de Congrese” (conferințe ale Marilor Puteri care se țineau cu regularitate în orașele europene între 1815 și 1822) și la ceea ce se va numi mai târziu „Concertul european”. Aici însă, „Europa Sfintei Alianțe” trebuie înțeleasă ca o uniune internațională a marilor puteri europene (incluzând și Marea Britanie) după războaiele napoleoniene, un sistem care a dăinuit, în mare, patru decenii și pe care nu au reușit să-l zdruncine nici

măcar revoluțiile de la 1848. Ea nu a dispărut decât câțiva ani mai târziu, în momentul Războiului Crimeei (1853-1856).

Acea Europă era un mare spațiu triunghiular, care avea un vârf în Apus, cu Londra și Paris, un altul la Sankt Petersburg, capitala Imperiului Rus. Cel de al treilea era un sud-est european, foarte diferit de cel actual, care gravita încă în jurul Constantinopolului și care aspira să se elibereze de Imperiul Otoman. Se remarcau evident niște entități teritoriale care prefigurau statele de astăzi: Principatele Dunărene (cu Basarabia despărțită de Moldova în 1812), Serbia și Grecia; nimeni însă nu putea să-i prevadă viitorul.

Sturdza face parte din aceste trei lumi; deși născut la Iași dintr-un tată moldovean și o mamă grecoaică fanariotă, și-a trăit cea mai mare parte a tinereții în orbita capitalei rusești. La vremea când marile puteri europene desenau din nou harta Europei după înfrângerea lui Napoleon, Sturdza a văzut marile orașe germane, Viena din timpul Congresului (1814-1815) și Parisul. Nu a fost, de altfel singurul care a integrat acești trei poli în personalitatea sa; a fost în special și cazul lui Ioan Capodistrias (1776-1831) al cărui prieten și secretar particular a fost Sturdza. Născut în Corfu, cu studii făcute la Padova, în Italia, ministru al afacerilor externe al țarului Alexandru I, autor al reconcilierii elvețienilor, primul președinte al Greciei moderne, ar fi putut și el să reprezinte deviza europeană *In varietate concordia*.

A cerceta astăzi lumea descrisă de Alexandru Sturdza înseamnă a avea o emoție asemănătoare cu cea resimțită atunci când ieși din pădure la poalele unui munte pentru a descoperi, pe măsură ce urci spre vârf, panorame pe care nu le bănuiai și care se întind până departe. Scrierile lui cuprind întreaga diversitate și complexitate a acestei lumi trecute pe care el ne-o descrie atât în ansamblul ei, cât și în numeroasele sale părți.

Acest vast spațiu cosmopolit se dezvoltase în spiritul elitelor din vest, est și din sud-est în timpul Secolului Luminilor. Supraviețuind nefericirilor provocate de Revoluția Franceză și de războaiele napoleoniene, el a continuat să existe în timpul primei jumătăți a secolului al XIX-lea. Contemporanii treceau cu ușurință de la identitățile locale (deoarece „identitățile naționale” nu existau încă) la o identitate comună: era vorba de paliere de conștiință diferite și comple-

mentare. Aparținând „lumii”, Sturdza nu vedea nicio dificultate în această coexistență a mai multor identități – română, greacă, rusă, italiană, germană și franceză (scrisă în toate aceste limbi, cu excepția românei, fapt pe pe care îl regreta). Am putea spune că toate aceste identități culturale multiple erau tot atâtea căi diferite pentru a urca spre aceeași culme, spre un același tot.

Parcursul unui Sturdza sau al unui Capodistrias ar putea să ni se pară astăzi amețitor, ei trăind într-un uriaș orizont cultural unificat, care nu cunoștea granițe și care cuprindea atunci și Rusia (poate nu este o întâmplare dacă redescoperim aceste personaje la vremea unei „Europe fără frontiere”).

Din păcate, sistemul politic al epocii dominat de Marile Puteri care l-au biruit pe Napoleon nu a răspuns așteptărilor deoarece nu a vrut să țină seama de aspirațiile populare care doreau să fie reprezentate politic și deoarece era prea rigid. După țarul Alexandru I, a urmat la tron fratele acestuia, Nicolae I, numit pe drept „jandarmul Europei”. Reacția care a urmat după Congresul de la Viena în Europa a dus la revoluțiile de la 1820 și la cele din 1848. Pe plan internațional, acest sistem era mult prea rigid și a sfârșit prin a se dezintegra. Domeniilor deschise ale gândirii au urmat atunci, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o mulțime de geografii naționale, închise de frontiere, fiecare dintre ele privind spre capitala sa. Marele sentiment de unitate avea să dispară încetul cu încetul, făcând loc unor opoziții îndârjite între ideologiile naționale, ceea ce avea să ducă Europa spre măcelul Primului Război Mondial.

* * *

Sturdza dorise ca toate țările să se emancipeze de sub tutela otomană și să se unească într-un „spațiu ortodox” pe care și-l imagina. Ceea ce istoricii au reținut în privința lui, și pe drept cuvânt, este faptul că a fost unul din autorii reînnoirii credinței ortodoxe. El a devenit inițiatorul unei concepții despre o religie mai profundă și mai cultivată în același timp, preocupată să păstreze această spiritualitate care rezida în toate aspectele vieții cotidiene. Lui i se datorează faptul că limbile occidentale au trebuit să introducă cuvântul „ortodox” pentru a descrie creștinismul oriental, datorită lu-

crării *Considérations sur la doctrine et l'esprit de l'Eglise orthodoxe*, pe care a publicat-o la Paris în 1816.

Acest intelectual era și pe potriva membrilor elitelor est-europene cultivate ale epocii sale: era gata să susțină instituirea constituțiilor moderne (Regulamentele organice pentru Principatele Dunărene) și chiar a unei republici (în cazul Greciei). În proiectele propuse de el figurau dezvoltarea agriculturii, a instrucției publice și ridicarea limbilor obișnuite la rangul de limbi literare. Cu toate acestea, pentru contemporanii săi el a rămas un conservator dat fiind că nu se putea decide încă să susțină aspirațiile populare de a fi reprezentate politic – acea lărgire a exercitării puterii politice pe care o numim astăzi „democrație”. Reprezintă astfel acea dialectică – precum și inevitabilele ei contradicții – între Tradiție și Modernitate pe care am descris-o sub numele de „modernizare defensivă”.

Astăzi, ideile religioase ale lui Sturdza ar putea să apară perimate – însă numai la prima vedere. Ele conțin, de fapt, o preocupare, o grijă de a tempera civilizația progresului material prin menținerea unei tradiții vii. Din păcate, la vremea când Europa se industrializa și cucerea planeta datorită mașinilor, trenurilor și vapoarelor ei cu aburi, elitele europene se închideau în identități naționale divergente și din ce în ce mai mult opuse între ele.

* * *

Să ne ferim totuși de a face paralele grăbite cu problemele politice de astăzi. Alexandru Sturdza s-a născut într-un spațiu care se afla la jumătatea drumului între tutela Imperiului Otoman și independență. S-a îndreptat spre Rusia țarului Alexandru I, aceasta fiind apropiată prin tradiția ortodoxă, reprezentând însă și o mare putere capabilă să contrabalanseze Sublima Poartă. Să nu ne facem însă iluzii. Rusia pe care el o chema în ajutor trebuia să intermedieze pentru modernitatea occidentală.

Odesa, oraș multicultural, unde Sturdza a locuit începând din anii 1820, guvernată succesiv de doi francezi, a incarnat visul unui oraș ideal („Palmyra din sud”), un creuzet unde tradiția ortodoxă și modernitatea occidentală ar fi trebuit să se unească într-un aliaj perfect. Cu străzile ei care se întretaiau în unghi drept, cu o

imigrație masivă provenind din Occident, din Imperiul Rus și de pe malurile Mediteranei, cu scriitorii exilați, cu cei care complotau pentru o revoltă a Greciei, cu speranțele de îmbogățire rapidă, ea era un formidabil teren multicultural, o lume încă destructurată, unde se întâlneau limbile și religiile din Europa și din Asia. Cu puțin înainte de moartea sa, în 1854, Sturdza a fost profund afectat din cauza războiului din Crimeea dintre puterile occidentale și Rusia, care însemna anularea visurilor sale. Faptul se petrecea înainte de rusificarea totală a regiunii, de pogromuri și persecuții etnice, de conflictele pline de morți de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, pe fondul urilor naționale, de stalinism și, în sfârșit, de dilema identitară care zguduie astăzi Ucraina.

Sturdza nu și-a uitat niciodată patria, Principatul Moldovei, și nici partea care a fost dezlipită în 1812. El a redactat, la vârsta de douăzeci și unu de ani, regulamentul pentru o Basarabie autonomă, care trebuia să reproducă modul de guvernare tradițională dinainte de separare și care a fost aprobat de către țar. Preconiza, de asemenea, păstrarea tuturor obiceiurilor și tradițiilor locale ale populației, precum și a limbii. Din păcate, autonomia Basarabiei a fost anulată în 1828. Sturdza a continuat însă să se opună rusificării acestei regiuni de care era puternic atașat. Spre sfârșitul vieții sale, el își mai menținea relațiile cu vărul său Mihai Sturdza, domnitor al Moldovei, care l-a numit curator al Seminarului Teologic de la Socola – Iași. De altfel, potrivit memorialistului rus Filip F. Viegel, Alexandru Sturda „nu-și ascundea dorința de a vedea Moldo-Valahia devenind un stat independent din care să facă parte Basarabia, Bucovina și Transilvania”.

Astăzi, după ce cortina de fier și cei cincizeci de ani de sistem colectivizat sub supravegherea Uniunii Sovietice nu mai există, perspectivele modelului occidental s-au prezentat din nou României și Republicii Moldova, de această dată sub forma Uniunii Europene. Asistăm din nou la o perioadă plină de temeri privind un eșec sau o repetare a celor întâmplate. Realitatea nu este întotdeauna la fel de frumoasă ca în vis. De câțiva ani, Uniunea Europeană trece printr-o criză economică, care te face să te îndoiești de capacitatea ei de a-și ține promisiunile de prosperitate.

Pe drumul istoric dintre Iași și Chișinău și în pofida speranțelor de „liberă circulație”, trecerea Prutului pe podul de la Sculeni rămâne o experiență grotescă și umilitoare. Să sperăm totuși că va veni o zi când se va putea trece liber în amândouă sensurile, fără obligația de a se opri la vamă. Atunci, visul lui Alexandru Sturza va deveni o realitate.

Stella GHERVAS
Harvard, mai 2014

Préface à l'édition roumaine

C'est un plaisir et un privilège pour moi de voir ce livre paraître dans une traduction en roumain, six ans après sa première publication en français. C'est aussi un retour aux sources. C'est en effet à l'université de Bucarest que j'ai commencé mes recherches sur Alexandre Stourdza au début des années 1990. Au cours de cette recherche, j'eus l'occasion d'explorer de nombreux fonds d'archives dans une dizaine de pays, et plus spécialement les archives de la famille Stourdza conservées à la Maison Pouchkine de Saint-Petersbourg et aux Archives de la région d'Odessa. Le sujet se révéla bien plus vaste que je l'imaginai et, de fil en aiguille, j'ai fini par consacrer une décennie à cette recherche. Pourquoi cette abondance de matière?

L'explication est simple: l'arbre cache la forêt. Alexandre Stourdza (1791-1854), l'intellectuel et diplomate à qui ce livre est consacré, justifie pleinement une biographie. Mais sa vraie valeur pour nous est son témoignage – grâce à ses ouvrages, ses mémoires et ses lettres, mais également son action politique – sur un monde disparu.

Le vrai personnage de ce livre, c'est en effet l'«Europe de la Sainte-Alliance». Au sens strict, le traité de la Sainte-Alliance ne fut jamais qu'une déclaration d'intentions signée en 1815 entre la Russie, l'Autriche et la Prusse, qui contribua à la naissance du «Système des Congrès» (des conférences régulières entre grandes puissances qui eurent lieu dans des villes européennes entre 1815 et 1822), puis à ce qu'on appellera plus tard le «Concert européen». Mais ici, «l'Europe de la Sainte-Alliance» doit être comprise comme l'entente internationale entre grandes puissances européennes (y compris la Grande-Bretagne) après les guerres napoléoniennes, un système qui dura bon an mal an pendant quatre décennies, et que même les révoluti-

ons de 1848 ne parvinrent pas à ébranler. Il ne sombra que quelques années plus tard, au moment de la Guerre de Crimée (1853-1856).

Cette Europe-là était un vaste espace triangulaire dont un des sommets était l'Ouest, avec Londres ou Paris, l'autre était Saint-Pétersbourg, la capitale de l'Empire russe. Le troisième était un Sud-Est européen, très différent d'aujourd'hui, qui tournait encore autour de Constantinople et qui aspirait à se libérer de l'Empire ottoman. On voyait certes des entités territoriales qui préfigurent des Etats d'aujourd'hui: les Principautés danubiennes (et la Bessarabie séparée de la Moldavie en 1812), la Serbie et la Grèce, mais bien malin aurait été qui pouvait prévoir l'avenir.

Stourdza participe de ces trois mondes: bien que né à Iasi de père moldave et de mère grecque phanariote, il vécut l'essentiel de sa jeunesse dans l'orbite de la capitale russe. A l'heure où les grandes puissances européennes devaient redessiner la carte de l'Europe après la défaite de Napoléon, il vit les grandes villes allemandes, Vienne au temps du Congrès dansant, ainsi que Paris. Il ne fut d'ailleurs pas le seul à intégrer ces trois pôles dans sa personnalité: il y eut notamment Jean Capodistrias (1776-1831), dont Stourdza fut l'ami et le secrétaire particulier. Né à Corfou, ayant étudié à Padoue en Italie, ministre des affaires étrangères du tsar Alexandre Ier, artisan de la réconciliation des Suisses, premier président de la Grèce moderne, il aurait lui aussi pu incarner la devise européenne, *in varietate concordia*.

Explorer aujourd'hui le monde décrit par Alexandre Stourdza est donc une émotion semblable à celle que l'on peut ressentir lorsqu'on quitte les bois au pied d'une montagne pour découvrir, à mesure qu'on gravit le sommet, des panoramas à perte de vue qu'on ne soupçonnait pas. Ses écrits embrassent toute la diversité et la complexité de ce monde passé, qu'il est en mesure de nous décrire parce qu'il en saisit à la fois l'ensemble et les nombreuses parties.

Ce vaste espace cosmopolite s'était développé dans l'esprit des élites de l'Ouest, de l'Est et du Sud-Est, au cours du siècle des Lumières. Survivant à la déchirure de la Révolution française et des guerres napoléoniennes, il continua de vivre pendant la première moitié du XIXe siècle. Les gens de l'époque passaient aisément des identités locales (car les «identités nationales» n'existaient pas en-

core) à une identité commune: il s'agissait de plateaux de conscience différents et complémentaires. C'est en quelque sorte parce que Stourdza appartenait au «monde», qu'il ne voyait guère de difficulté dans cette coexistence de ses identités roumaine, grecque, russe, italienne, allemande et française (il écrivit dans toutes ces langues, sauf la première, ce qu'il regretta). On pourrait dire que ces identités culturelles multiples étaient des chemins différents pour gravir le même sommet, vers un même tout.

Les parcours d'un Stourdza ou d'un Capodistrias pourraient même donner le vertige aujourd'hui, tant ils vivaient dans un immense horizon culturel unifié, qui ne connaissait pas de frontières et englobait alors aussi la Russie (ce n'est peut-être pas un hasard si nous redécouvrons ces personnages à l'heure de «l'Europe sans frontières»).

Malheureusement, le système politique de cette époque dominé par les Grandes Puissances victorieuses de Napoléon ne répondit pas aux attentes, parce qu'il voulut ignorer les aspirations populaires à la représentation politique, et parce qu'il était trop rigide. Au tsar Alexandre Ier, succéda son frère Nicolas Ier, appelé non sans raison le «gendarme de l'Europe». La Réaction qui suivit le Congrès de Vienne en Europe mena aux révolutions des années 1820, puis de 1848. Sur le plan international, ce système était beaucoup trop rigide et finit par éclater. A ces champs ouverts de la pensée, succéda donc, dans la seconde partie du XIXe siècle, une multiplicité de géographies nationales, clôturées par des frontières, qui regardaient chacune vers sa capitale respective. Le grand sentiment d'unité allait donc progressivement décliner, pour laisser la place à des oppositions farouches entre idéologies nationales, qui allaient finalement précipiter l'Europe dans la boucherie de la Première guerre mondiale.

* * *

Stourdza avait quant à lui souhaité que tous les pays qui s'émanciperaient de la tutelle ottomane pourraient s'unir dans un «espace orthodoxe» qu'il avait imaginé. Ce que les historiens ont retenu de lui, et à raison, c'est qu'il fut un des artisans du renouveau de la foi orthodoxe. Il se fit le promoteur d'une conception à la fois

plus profonde et plus cultivée de la religion, mais soucieuse de conserver cette spiritualité qui habitait tous les aspects de la vie quotidienne. C'est à lui que les langues occidentales doivent l'introduction du mot «orthodoxe» pour décrire le christianisme oriental, grâce à l'ouvrage *Considérations sur la doctrine et l'esprit de l'Eglise orthodoxe* qu'il publia en français en 1816.

Cet intellectuel était aussi à l'image des membres des élites est-européennes éclairées de son époque: il était prêt à soutenir l'établissement de constitutions modernes (les Règlements organiques pour les pays danubiens) et même d'une république (dans le cas de la Grèce). Dans les projets qu'il proposa, figuraient le développement de l'agriculture, de l'instruction publique et l'élévation des langues communes au rang de langues de littérature. Mais il n'en resta pas moins conservateur aux yeux de ses contemporains, parce qu'il ne pouvait pas encore se résoudre à satisfaire les aspirations populaires à la représentation politique – cet élargissement de l'exercice du pouvoir politique que nous appelons aujourd'hui «démocratie». Il incarne ainsi cette dialectique – ainsi que les inévitables contradictions – entre la Tradition et la Modernité, que j'ai décrite sous le nom de «modernisation défensive».

Aujourd'hui, les idées religieuses d'un Stourdza pourraient nous apparaître désuètes – mais seulement à première vue. Elles véhiculent en effet une préoccupation, un souci de tempérer la civilisation de progrès matériel en maintenant la tradition vivante. Malheureusement, alors que l'Europe s'industrialisait et conquerrait la planète grâce à ses machines, ses trains et ses bateaux à vapeur, les élites européennes se repliaient dans des identités nationales divergentes, et de plus en plus opposées entre elles.

* * *

Qu'on se garde enfin de parallèles hâtifs avec les questions politiques d'aujourd'hui: Alexandre Stourdza naquit dans un espace qui se trouvait à mi-chemin entre la tutelle de l'Empire ottoman et l'indépendance. C'est vers la Russie du tsar Alexandre Ier qu'il se tourna, car elle était proche par la tradition orthodoxe, mais aussi une grande puissance capable de faire contrepoids à la Sublime Porte. Qu'on ne s'y trompe donc

pas: la Russie qu'il appelait ainsi à son secours se devait aussi d'être la médiatrice de la modernité occidentale.

La ville multiculturelle d'Odessa où Stourdza résida à partir des années 1820, gouvernée successivement par deux Français, incarne ce rêve d'une cité idéale (la «Palmyre du Sud»), un creuset où tradition orthodoxe et modernité occidentale auraient dû se fondre en un alliage parfait. Avec ses rues en damier, son immigration de masse en provenance de l'Occident, de l'Empire russe et de la Méditerranée, ses écrivains exilés, ses comploteurs pour l'insurrection de la Grèce, et ses espoirs de richesse rapide, c'était un formidable bouillon multiculturel, un monde encore déstructuré, où se côtoyaient les langues et les religions d'Europe et d'Asie. Peu avant de mourir, en 1854, Stourdza fut profondément attristé par cette guerre de Crimée qui opposait les puissances occidentales à la Russie et qui signifiait le naufrage de ses rêves. C'était avant que surviennent la russification complète de la région, les pogroms et les persécutions ethniques, les conflits meurtriers de la fin du XIXe et du XXe siècle sur fond de haines nationales, le stalinisme et enfin le dilemme identitaire qui secoue l'Ukraine d'aujourd'hui.

Stourdza n'oublia jamais sa patrie, la Principauté de Moldavie, ni la partie qui en fut détachée en 1812. C'est lui qui rédigea, à l'âge de vingt-et-un ans, le règlement pour une Bessarabie autonome, qui devait reproduire le mode de gouvernement traditionnel d'avant le partage, et qui fut approuvé par le tsar. Il préconisait aussi de conserver toutes les coutumes et traditions locales des habitants, y compris leur langue. Hélas, l'autonomie de la Bessarabie fut abolie en 1828; par la suite, Stourdza continua de s'opposer à la russification de cette région à laquelle il était fortement attaché. Vers la fin de sa vie, il continua de maintenir relations avec son cousin Mihai Stourdza, prince régnant de Moldavie, qui le nomma curateur du séminaire théologique «Socola» de Iasi. D'ailleurs, selon le mémorialiste russe Filip F. Viegel, Alexandre Stourdza «ne dissimulait pas son désir de voir la Moldo-Valachie devenir un Etat indépendant, dont auraient fait partie la Bessarabie, la Bucovine et la Transylvanie».

Aujourd'hui, après la fin du rideau de fer et cinquante ans de système collectiviste sous l'égide de l'Union soviétique, les per-

spectives du modèle de l'Occident se sont présentées à nouveau à la Roumanie et à la République de Moldavie, cette fois sous la forme d'une Union européenne. Hier comme aujourd'hui, c'est aussi une période pleine de craintes d'échec ou de retour en arrière. La réalité n'est pas toujours aussi brillante que dans les rêves; depuis quelques années, l'Union européenne vit une crise économique qui fait douter de sa capacité à tenir ses promesses de prospérité. Sur la route historique entre Iasi et Chisinau, et en dépit des espoirs de «libre circulation», la traversée de la frontière du Pruth au Pont de Sculeni reste une expérience loufoque et avilissante. Espérons malgré tout qu'un jour viendra où l'on pourra librement le passer dans les deux sens, sans s'arrêter à la douane. Ce jour là, le rêve d'Alexandre Stourdza aura été réhabilité.

Stella GHERVAS
Harvard, mai 2014

Introducere

„Au trecut șapte ani din 1812. Marea dezlănțuită a istoriei europene a revenit în matca sa. Părea a se fi calmat, dar forțele misterioase care conduceau omenirea (misterioase, deoarece legile care le determină mișcările ne sunt necunoscute) își urmau acțiunea.

Cu toate că suprafața mării istoriei părea nemișcată, omenirea avansa într-o mișcare continuă ca și cea a timpului. Variate grupuri umane se formau și se destrămau; se pregăteau evenimente care aveau să provoace formarea și căderea unor imperii, precum și mișcările ale unor popoare.

Marea istoriei nu se mai agita într-un elan brusc de la un mal la altul: ea clocotea în adâncuri. Personajele istorice nu mai erau azvârlite de valuri de la un mal la altul ca mai înainte; acum, păreau să se învârtă-n loc. Personajele istorice care, în fruntea armatelor, acționau, exprimau mișcarea maselor, a războaielor, a campaniilor, și duceau bătălii, acum se pretau la manevre politice, diplomatice, perfectau tratate și legiferau, reflectând astfel clocotul din adâncuri.

Numele pe care istoria îl dă acestei activități a personajelor istorice este acela de reacțiune.”

(Lev Tolstoi, *Război și pace*)

Dacă Revoluția Franceză a putut fi concepută – probabil nejustificat – ca un întreg¹, contrarevoluția prezintă întotdeauna un aspect de diversitate. În perspectiva franceză, se obișnuiește ca, în scopul de a ordona această largă varietate de atitudini, să se facă distincția între conservatori (adepti ai absolutismului regal), reacționari (apărători ai aristocrației) și reformatori (favorabili unei monarhii

---

1 În general, după Michelet, i se atribuie lui Clemenceau viziunea asupra Revoluției ca „bloc”, viziune pe care, începând cu François Furet, istoriografia nu o mai susține.

moderate)². Pe plan intelectual, prima tabără a fost reprezentată, încă din 1789, de abatele Barruel și Joseph de Maistre, a doua de contele d'Antraigues, iar ultima prin Mallet du Pan. Ultimii doi pot, de altfel, să se revendice, în mod diferit, de la gândirea lui Montesquieu. Cu timpul, modelul teocratic al lui Joseph de Maistre se va impune treptat asupra celorlalte și în raport cu el se vor poziționa Bonald, Ballanche, Lamennais, sau chiar Chateaubriand. Dar divergențele vor persista, iar în timpul Restaurației se vor confrunta extremiștii, adepți ai reacțiunii, și partizanii Cartei care consacră monarhia limitată.

La scară europeană, diversitatea istorică și culturală nu face decât să amplifice complexitatea gândirii contrarevoluționare. Astfel, acest termen acoperă curente foarte diverse, ale căror distincții sunt aproape la fel de importante ca și afinitățile. Dincolo de respingerea comună a Revoluției și a principiilor ei, identificarea acestor multiple filosofii politice, a limitelor și a influențelor lor reciproce generează dezbateri, la fel ca și denumirea lor³. Alături de teocrația catolică foarte raționalizată a lui Joseph de Maistre, sau de cea mai tradiționalistă a lui Louis de Bonald, trebuie de fapt lăsat loc pentru diferitele forme de conservatorism, mai degrabă liberal, al lui Edmund Burke, mai tradiționalist al lui Friederich von Genz și cel declarat reacționar al lui Karl Ludwig von Haller. De la orientarea feudală a acestuia din urmă, trecem pe nesimțite la romantismul politic de inspirație contrarevoluționară al lui Novalis, Schlegel și Adam Müller. Dar împrumuturile de la unii la alții au fost numeroase, iar pozițiile intermediare, multiple⁴.

Situația se complică și mai mult odată ce privim dincolo de marile națiuni ale Europei Occidentale, luând în considerare țări ca Elveția sau Spania, sau spații mai largi, precum Rusia sau Balcanii. Într-adevăr, încă din Epoca Luminilor, o țară ca Elveția se dovedește prolifică în gânditori conservatori și contrarevoluționari de tradiție protestantă, inclusiv – și asta este o caracteristică interesantă ce trebuie evidențiată –

---

2 Pentru o privire de ansamblu asupra acestor familii de gândire diferite, vezi introducerea lui Jean-Yves Pranchère, *L'autorité contre les Lumières: la philosophie de Joseph de Maistre*, Geneva, Droz, 2004, pp. 11-31.

3 Vezi Jean-Christian Petitfils, „Les origines de la pensée contre-révolutionnaire”, în Jean Tulard (dir.), *La Contre-Révolution*, Paris, Perrin, 1990, pp. 15-34.

4 Luându-l ca exemplu doar pe Chateaubriand, constatăm că el se apropie când de teocratismul lui Joseph de Maistre, când de liberalismul conservator al lui Burke.

în rândul celor mai mari oameni de știință⁵. Dimpotrivă, în Spania catolică, reacția politică pare a nu-și fi găsit un purtător de cuvânt decât foarte târziu: Juan Donoso Cortés a devenit apărătorul înfocat al catolicismului și al monarhiei absolutiste abia la 1848, după ce s-a distins ca parlamentar liberal. Balcanii cunosc o situație complet diferită, de vreme ce patriarhatul de la Constantinopol a putut conta, în cruciada sa antimodernistă din anii 1790 și 1800, pe câțiva pamfletari ca Macarie Cavvadias sau Athanase Parios, dispuși la orice răutate pentru a ataca „filosofia”⁶. Dar, trebuie luată în considerare aici mai ales Rusia din vremea lui Alexandru I, deoarece ea a fost, împreună cu Austria lui Metternich, adevăratul pivot al ordinii politice reacționare stabilite în 1815. Mai mult decât Austria, conservatoare oarecum „din instinct” și din interes geopolitic, Imperiul Țarist era cu adevărat animat din interior de „forțele misterioase” de care vorbește Tolstoi, forțe ce au condus la înlocuirea liberalului Speranski cu reacționarii Arakceev și Nesselrod. Chiar dacă a fost în mare parte facilitată de conjunctura „războiului pentru apărarea patriei” din 1812⁷, această schimbare a climatului politic a fost în mare parte opera unor intelectuali și a unor oameni politici deseori puțin cunoscuți, precum Alexandru Sturdza (1791-1854). Realizarea sa cea mai vizibilă pe scena europeană a fost adoptarea pactului Sfintei Alianțe.

* * *

Alexandru Sturdza⁸ a intrat în istorie ca inspiratorul decretelor de la Carlsbad (1919), prin care suveranii Sfintei Alianțe au încercat să pună capăt agitației studențești care domnea pe atunci în universitățile germane și care a condus la asasinarea scriitorului August von Kotze-

---

5 Dintre acești savanți ultraconservatori sau apropiați de contrarevoluție îi putem menționa pe Johann Georg Zimmermann, Charles Bonnet și Jean-André Deluc. Dintre cei care nu sunt oameni de știință, cel mai renumit caz este cel al lui Mallet du Pan.

6 C. Th. Dimaras, *La Grèce au temps des Lumières*, Geneva, Droz, 1969, pp. 81-87.

7 Acesta este numele sub care a intrat în istoriografia rusă campania lui Napoleon în Rusia. Calificativul de război „pentru apărarea patriei” sau „național” („otecestvennaia”, de la „otecestvo”: patrie) a apărut pentru prima dată în 1813.

8 Pentru acest nume se admit mai multe ortografieri: Stourdza, Sturdza sau Sturza. Am preferat (în versiunea franceză) prima variantă, pe care Alexandru Sturdza o utiliza pentru a semna în franceză. În prezent, versiunile curente sunt însă celelalte două (Sturdza și Sturza).